

Інститут психології ім.Г.С.Костюка АПН України

УДК 159.922.2

СКРЕБЕЦЬ Василь Олексійович

**ОСОБЛИВОСТІ ЕКОЛОГІЧНОЇ СВІДОМІСТІ
В УМОВАХ НАСЛІДКІВ ТЕХНОГЕННОЇ КАТАСТРОФИ**

19.00.01 – загальна психологія, історія психології

А в т о р е ф е р а т

дисертації на здобуття наукового ступеня

доктора психологічних наук

КИЇВ – 2006

Дисертацією є рукопис

Робота виконана в Чернігівському обласному інституті післядипломної педагогічної освіти

Науковий консультант

доктор психологічних наук, професор, академік
АПН України **Моляко Валентин Олексійович**,
Інститут психології ім. Г.С. Костюка АПН
України, завідувач лабораторії психології творчості

Офіційні опоненти:

доктор психологічних наук, професор,
член-кореспондент АПН України
Татенко Віталій Олександрович,
Інститут соціальної та політичної психології
АПН України, головний науковий співробітник
лабораторії методології психосоціальних і
політико-психологічних досліджень;

доктор психологічних наук, професор
Саннікова Ольга Павлівна,
Південноукраїнський державний педагогічний університет
імені К.Д.Ушинського, завідувач кафедри психології;

доктор психологічних наук, професор
Клименко Віктор Васильович, Інститут психології
ім. Г.С.Костюка АПН України, головний науковий
співробітник лабораторії вікової психофізіології та
шкільної гігієни.

Провідна організація: Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова,
кафедра психології, м. Київ

Захист відбудеться “04” липня 2006 р. об 11 годині на засіданні спеціалізованої вченої
ради Д 26.453.01 в Інституті психології ім. Г.С. Костюка АПН України (01033, м. Київ, вул.
Паньківська, 2)

Автореферат розісланий “02” червня 2006 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Балл Г.О.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність проблеми свідомості стосовно екологічної її спрямованості зумовлена несформованістю у людини екологічно доцільних форм поведінки і навіть, більше того, наявністю установок до активного використання і знищення природного середовища. З антропоцентрично орієнтованого погляду природне середовище, споживання ресурсів сприймається як умова існування людства. Разом з тим, на сторінках академічних видань досить широко обговорюються нові шляхи розвитку цивілізації, де формулюються, у якості провідних, інші - екологічні цінності. Вони виступають не просто альтернативою цінностям технологічної цивілізації, але, насамперед, умовою збереження людства в цілому. У цьому зв'язку виникає необхідність цілеспрямованого вияву структури й функцій індивідуальної, як і масової свідомості, їх особливостей і співвідношень з метою формування цінностей екологічного спрямування, відповідних форм поведінки та діяльності.

Проблема екологічної свідомості здавна привертала увагу дослідників, обростаючи масою іноді неупорядкованих і суперечливих уявлень. Однією з причин цього є недостатня розробленість теоретико-методологічних основ психології екологічної свідомості. Сьогодні стає очевидним, що методологічна база діяльнісного підходу в психології значною мірою зумовлена недостатньо розвиненим уявленням про свідомість, як основну категорію психіки. Насамперед потребує подальших досліджень категоріальний апарат екологічної психології, особливо у розробці структури, форм прояву і функцій екологічної свідомості.

Використання діяльнісного (для вітчизняної психології – традиційного) підходу, представленого в дослідженнях С.Л. Рубінштейна, Л.С. Виготського, О.М. Леонтьєва, Г.С. Костюка, Д.Н. Узнадзе, П.К. Анохіна, А.В. Петровського, С.Д. Максименка та інших відомих вчених, опосередковує вивчення культурно-історичних, генетичних і функціональних особливостей екологічної свідомості як специфічної форми самовідношення особистості до кризового життєвого середовища.

Спроби визначити специфіку “синдрому катастроф” виявилися мало продуктивними через строкатість чинників, що задіяні у ньому, мозаїку так званої “первинної” (фізичної) та “вторинної” (психічної) травматизації, тривалості та інтенсивності екстремальної події, індивідуальних відмінностей потерпілих, клімато-географічних умов тощо. Звичайно, проблема ця комплексна. Між тим, у даному великому комплексі є і такі окремі складові, які ще недостатньо вивчені, особливо ті, що стосуються людської психіки у віддалених наслідках катастрофи. І в цьому також полягає актуальність проблеми, що вивчається.

Вирішуючи конкретні проблеми психологічної роботи з потерпілим населенням, треба, насамперед, знати психологічну сутність та особливості функціонування екологічної свідомості буденного рівня за цих умов. Дослідження людської свідомості у зв'язку з наслідками аварії на

Чорнобильській АЕС набувають значимості не тільки відносно цих наслідків, як таких, а й стосовно їх розуміння для майбутнього. Наслідки аварії можуть стати і об'єктивною базою для осмислення, розробки та експериментальної перевірки основних положень нового напрямку прикладної психології – екологічної психології. У розбудові цього напрямку також можна вбачати доцільність та актуальність проведених досліджень екологічної свідомості.

Стан розробленості проблеми. Відомо, що теперішній українській психології передувала радянська, у руслі якої вона попередньо розвивалася. Українська психологічна школа від Г.С. Костюка і донині слідує традиціям діяльнісного підходу, який посідав провідну роль у вивченні психічних явищ на протязі не одного покоління вітчизняних психологів. Здобутки і досягнення теорії діяльності в психології у вивченні проблем свідомості наочно демонструють можливості та евристичні принципи даної методології. Перспективи її розвитку стосовно дослідження проблем свідомості у подальшому будуть залежати від того, наскільки успішно стануть розроблятися її науково-теоретичні засади сучасними і майбутніми психологами.

Важливим аспектом розгляду свідомості у діялісно орієнтованій психології стало її вивчення в контексті єдності буття і свідомості. У співвідношенні свідомості (психіки) і діяльності онтологічно зберігаються уявлення провідної ролі діяльності в цій єдності. Концептуально однією з найважливіших функцій свідомості вважалася функція забезпечення нею цілеутворювальної та цілеспрямованої діяльності людини. Такий підхід в аналізі даного принципу з акцентами на провідній ролі діяльності однозначно задавав генетичний план вивчення свідомості і, разом з тим, залишав недостатньо опрацьованим у психологічних дослідженнях функціональний її аналіз. Іншими словами, якщо структурні компоненти свідомості, її генетичні корені та онтологічні прояви є досить вивченими і стали класичними для сучасної психології, то функціональні особливості екологічної свідомості розроблені недостатньо. У даному дослідженні основна увага приділяється функціональним особливостям прояву буденної екологічної свідомості (як індивідуальної, так і суспільної) у віддалених наслідках техногенної катастрофи.

У теорії і практиці впливу екстремальності на свідомість людини, як і проявів післятравматичного ушкодження психіки, попередньо, здебільшого, розглядалися в гострі моменти аварій чи катастроф, при цьому вивчалися переважно невротичні та психотичні зміни і розлади, у тому числі віддалені. Менш опрацьованими є віддалені непатологічні, хронічні дисфункції психіки, що заважають соціальній і трудовій реабілітації потерпілих. І майже не вивчалися проблеми індуктивного переносу ефекту психічної травми на суміжне з потерпілістю людське оточення.

Таким чином, об'єктивна необхідність експериментально-психологічного дослідження екологічної свідомості зумовлена, з одного боку, безпосереднім явищем наслідків екогенної (Чорнобильської) катастрофи, а з іншого – ходом розвитку психології та диференціації її наукових предметів відповідно до актуальних прикладних сфер.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дане дослідження було розпочате в руслі виконання державного замовлення Міністерства освіти України по створенню для педагогічних вузів комплексних програм екологічної освіти і виховання, яке розроблялося під керівництвом автора у 1993-1995 роках та узгоджується з темою наукових досліджень лабораторії екологічної психології інституту психології ім. Г.С. Костюка “Еколого-психологічні чинники сучасного способу життя”. Держреєстраційний № 0101U000816.

Об'єктом дослідження є екологічна свідомість в умовах віддалених наслідків екотехногенної катастрофи.

Предметом дослідження виступили психологічні особливості екологічної свідомості людей, що потерпіли від катастрофи, як екстремальної життєвої події.

Мета дослідження полягає у з'ясуванні сутності функціональних проявів екологічної свідомості в умовах адаптації до зміненого катастрофою довкілля, у розробці науково-теоретичних та організаційно-методичних засобів дослідження зазначених проявів.

Концепція нашого дослідження полягає в тому, що суб'єктивними детермінантами усвідомлення екологічної дійсності потерпілими від катастрофи людьми є: 1) життєвий шлях особистості, 2) її суб'єктивний досвід і 3) активність життєвої позиції щодо переживання сенсо-ціннісних основ власного буття. Іншими словами, теоретичними положеннями вивчення особливостей екологічної свідомості є уявлення про життєвий шлях людини у системних його проявах, як адаптивного процесу, що забезпечує саморегуляцію поведінки та діяльності за умов зміненого довкілля.

Методологічна основа та джерела дослідження. Теоретико-методологічну основу психологічного дослідження буденної екологічної свідомості закладено в працях провідних науковців, що розкривають діалектичний зв'язок зовнішнього та внутрішнього, об'єктивного та суб'єктивного, психіки і діяльності (Б.Г. Ананьєв, С.Л. Рубінштейн, Л.С. Виготський, Г.С. Костюк, О.М. Леонт'єв, Б.Ф. Ломов). Важливі орієнтири щодо рефлексивної функції самосвідомості у суб'єкта життєдіяльності, що викладені в дослідженнях психології життєвого шляху (К.О. Абульханової-Славської, А.В. Брушлинського, С.Д. Максименка, В.О. Моляко, В.О. Татенка, Л.Ф. Бурлачука, Є.І. Головахи, О.О. Кронік, Л.В. Сохань, Т.М. Титаренко). Для нашого дослідження важливими є також теоретичні положення стосовно розуміння взаємозв'язку свідомості та результативних процесів діяльності особистості в контексті вивчення значеннево-сміслових утворень (Б.С. Братусь, Г.О. Балл, О.О. Конопкін, О.С. Мазур, О.Я. Чебикін), виявилися важливими з'ясування їх структурно-функціональної репрезентативності в свідомості суб'єкта (О.Ю. Артем'єва, М.Й. Боришевський, З.С. Карпенко, Д.О. Леонт'єв, В.Ф. Петренко, В.В. Столін, Т.С. Яценко). Теоретично значимими для наших аналізів були також дослідження онтогенезу психіки (Л.І. Божович, В.П. Зінченко, В.І. Ковальов, О.М. Лактіонов, В.А. Роменець), впливу смислової

сфери особистості у життєвому її шляху (В.О. Бодров, В.В. Рибалка, Б.О. Федоришин, В.Д. Шадриков), розвитку і трансформації мотиваційно-сміслової сфери особистості (Л.Е. Орбан-Лембрик, М.М. Пейсахов, В.А. Семиченко), динаміки свідомості у професійному самовизначенні (О.Ф. Бондаренко, Н.І. Пов'якель, Н.В. Пророк, Н.В. Чепелева), свідомості у соціальній, організаційній та управлінській діяльності (Г.М. Андреева, Л.М. Карамушка, В.В. Москаленко).

Отже методологічну основу дослідження склали загальні принципи психологічної науки (детермінізму, відображення, активності, розвитку, системного підходу), теоретичні положення загальної, соціальної та генетичної психології, що розкривають закономірності розвитку свідомості у суб'єкта життєдіяльності.

У дослідженні **гіпотетично передбачалося**, що викликані катастрофою гнітючі усвідомлення тривоги і страху, набуваючи хронічних форм суб'єктивно- значущих переживань, призводять до дестабілізації функціональних систем психіки, активізації невротичних розладів, дисгармонізації особистості, деформації сенсо-ціннісних основ свідомості. Якщо у досвіді глибинних “пікових ” і “плато”- переживань, що вивчалися А. Маслоу та К. Роджерсом у позитивній площині, відмічалися особливо гострі, сильні і досить яскраві моменти відчуття радості, щастя, гармонії людини зі світом, то у разі таких самих за силою, але негативних, тривожних і загрозливих психоемоційних станів актуалізуються переживання “почуттів цілісності” (за термінологією І.Польстера), за яких людина покладається на власне усвідомлення кожного моменту ситуації, а через це і саме переживання стає для неї самоціллю, засобом осягнення сенсу, тобто надає власному досвіду та її життю сенсовності. Цінності сенсу життя за таких обставин орієнтуються крізь призму минулого у майбутнє, набувають нових особистісних значень, стають *компліцитарними* - індивідуально залученими, особистісно ціннісними, а значить екологічно значущими.

База дослідження. Джерела даної роботи складають опубліковані матеріали з проблем теорії та методології психологічних досліджень свідомості, емпіричні дані, отримані автором під час реальних польових досліджень буденної екологічної свідомості населення в умовах віддалених наслідків екотехногенної катастрофи.

На різних етапах дослідження було обстежено більше 800 громадян, що мешкають на забруднених територіях сільської місцевості в Чернігівській області, а також населення, що проживає у безпосередній близькості до них. Дослідження проводилось впродовж 1992-2002 років на контингенті потерпілих від атомної екотехногенної катастрофи здебільшого сільських жителів у спосіб літніх велосипедних екопсихологічних експедицій через кожні два роки поточно.

Основні завдання дослідження:

1) з'ясувати наукові здобутки сучасної теоретичної психології у розробці поняття свідомості і можливості їх застосування у поясненні та інтерпретації буденної екологічної свідомості;

2) виявити основні форми функціональних проявів екологічної свідомості людей, що постраждали від катастрофи;

3) виявити найбільш поширені адаптивні форми екодиспозицій у складі масової буденної свідомості;

4) розкрити закономірності та механізми дії поставарійного дистресу на психіку людини;

5) визначити теоретичні та практичні засади природоплинного адаптоекосоціогенезу буденної свідомості в умовах психологічних наслідків катастрофи;

6) перевірити організаційні принципи та методичні можливості “польових” досліджень у вивченні екологічної свідомості буденного рівня.

Окрім того, наше дослідження вписується в контекст вирішення двох вельми значущих задач загальної психології: вивчення особливостей свідомості особистості і процесу адаптації буденної свідомості до змінених умов існування. Відповідно до логіки дослідження в дисертації ведуться пошуки конкретної категоріальної форми вираження “свідомості як відношення” у теорії діяльності.

Методи дослідження:

1) теоретичний аналіз робіт з загальної, експериментальної, соціальної психології, етнопсихології, соціології, філософії, культурології, медицини, що розкривають методологію, походження, феноменологію, характерні прояви і закономірності свідомості взагалі та екологічної свідомості, зокрема.

2) емпіричні методи. Збір емпіричного матеріалу здійснювався за допомогою 12 методик, зокрема, класичних тестових (семантичного диференціалу Ч. Осгуда, 8-колірного теста М. Люшера, репертуарних решіток), проєктивних (колірний тест екоатрибутивної проєкції, напівструктуровані інтерв'ю), модифікованих нами методів у відповідності до задач та специфіки дослідження (колірні проєкції землі і повітря), деякі з них розроблені спеціально (незавершені речення екологічного спрямування, тест екоціннісних диспозицій). Широко використовувались методи наукових спостережень, тематичних бесід, дискусій, обговорень. Обробка кількісних показників комп'ютеризована. Емпіричні методи застосовувались для вивчення буденних проявів екологічної свідомості, встановлення динаміки перебігу станів свідомості в умовах адаптації до віддалених наслідків катастрофи, аналізу зв'язків ситуативної і соціетальної психіки у виявах повсякденної суспільної практики;

3) методи етнофілогенетичного та ситуативно-сюжетного аналізу використовувались у з'ясуванні соціально-психологічних механізмів і форм прояву масовидних явищ буденної

екологічної свідомості та у встановленні залежностей і перебігів екоціннісних значень із суспільної свідомості в індивідуальну площину особистісних сенсів, як і зворотних перетворень.

Обґрунтованість, достовірність та надійність результатів дослідження досягались критичністю аналізу методологічних положень сучасної теорії психології стосовно категорії людської свідомості, валідизацією та стандартизацією методів обстеження, психометричних вимірів, тестувань, забезпеченням репрезентативності вибірок, що включалися до розгляду й аналізу, застосуванням методів математичної статистики, незалежної експертизи.

Наукова новизна роботи визначається тим, що вперше в українській психології поставлено проблему екологічного соціогенезу буденної свідомості у контексті віддалених наслідків катастрофи. Новим, що витікає з проведеного дослідження, для психології є: з'ясування можливостей формування екоатрибутивної (екологічно доцільної) поведінки і діяльності людей в екстремальних умовах адаптації; апробація нетрадиційних для академічної психології методів “польових” досліджень буденної свідомості; застосування етнофілогенетичного, сюжетно-ситуативного, теоретичного, змістовно-модельного опису і пояснення психологічних фактів екологічної свідомості, що у поєднанні дозволяє визначати особливості її функціонування і трансформацій під впливом змінених умов існування.

Теоретичне значення дослідження полягає:

- у систематизації поняттєвого апарату, що використовується для опису буденної свідомості, визначенні змісту екологічної свідомості, її властивостей, функціональних форм прояву;
- у розкритті можливостей категорії „життєва подія” у дослідженні адаптоєкоосоціогенезу людської свідомості у дистресових умовах виживання, обґрунтуванні доцільності її використання при вивченні екологічної свідомості;
- у розробленні теоретичної моделі фазовості адаптогенезу буденної екологічної свідомості в умовах впливу віддалених наслідків техногенної катастрофи;
- в окресленні шляхів вирішення практичних проблем „екологізації” буденної свідомості, її формування, моніторингу та експертизи.

Практичне значення. Модифіковано ряд відомих та розроблено кілька нових методів діагностики (незакінчені речення екологічного спрямування, тест екоціннісних диспозицій), які після попередніх авторських публікацій вже досить широко використовуються психологами у наукових та практичних цілях. Впроваджено новий прийом збору емпіричного матеріалу засобами польових екопсихологічних експедицій, що дозволяє здійснювати екопсихологічні експертизи масштабних проектів на рівні регіонів чи держави в цілому, опосередковувати прийняття управлінських рішень, проводити екопсихологічні моніторинги, масові опитування, екологічні референдуми.

Результати дослідження мають безпосереднє значення для загальної, соціальної, педагогічної і практичної психології. Вони, зокрема, можуть бути використані для розробки навчальних спецкурсів, де розглядаються питання сенсо-ціннісних орієнтацій, переконань, суб'єктивного образу світу і способу життя, проблем адаптації, валеології, психодіагностики, а також змістовно торкаються шкільно-педагогічної психологічної служби, екологічної освіти й виховання, психології екстремальних ситуацій.

Впровадження в практику результатів дослідження відбувалося шляхом:

- а) роботи автора науковим консультантом Чернігівської обласної психологічної служби в системі освіти з питань психологічної підтримки та реабілітації дітей і їх сімей, потерпілих від наслідків Чорнобильської катастрофи (1993 – 2004 рр.);
- б) розробки та читання курсів лекцій і практичних занять з предмету “Екологічна психологія”, створення відповідної навчальної програми для ВНЗ, написання і видання вузівського навчального посібника “Екологічна психологія” (Київ, 1998. – 144 с.);
- в) запровадження відповідних спецкурсів у навчальні плани підготовки і перепідготовки практичних психологів Чернігівського обласного і Центрального інститутів післядипломної педагогічної освіти, Російсько-Українського відкритого університету;
- г) підготовки дипломних та магістерських робіт студентів за спеціальністю “Практична психологія” Чернігівського та Центрального інститутів післядипломної педагогічної освіти.
- д) втілення результатів дослідження та його основних положень у навчально-виховний процес ряду інноваційних загальноосвітніх шкіл м. Чернігова, зокрема, Чернігівського колегіуму та ліцею №15 м. Чернігова.

На основі розпочатих досліджень в 1992-93 роки автором здійснювалось наукове керівництво темою на замовлення Міністерства України „Створення комплексних програм екологічної освіти і виховання за навчальним планом педвузів України”.

У 1995 році автор особисто брав участь у пішому екологічному поході „За без'ядерну Європу” маршрутом „Брюсель-Москва” на відрізку шляху „Словакія-Білорусь”, тобто у найбільш радіаційно забруднених територіях, з виконанням екопсихологічного супроводу і підтримки учасників походу, відповідними дослідженнями та впровадженнями їх результатів.

Теоретичні узагальнення і практичні положення використані автором у розробці тесту екоціннісних диспозицій (ТЕД).

Особистий внесок здобувача полягає: в одержанні наукових результатів у багаторічному самостійному авторському дослідженні теоретичних, методичних та практичних аспектів вивчення форм прояву екологічної свідомості в умовах наслідків техногенної катастрофи; розробці проекту дослідження, термінології, категорійної окресленості одного з основних понять екологічної психології – екологічної свідомості, визначенні її властивостей та основних проявів, етогенезу

(деформацій) під впливом екоекстремальних умов природоплинного функціонування; запровадженні та перевірці на практиці форм організації і методів дослідження буденної екологічної свідомості шляхом екопсихологічних експедицій у потерпілі від катастрофи населені пункти на масових вибірках населення в масштабах регіону; емпіричному обґрунтуванні теоретично означених позицій і основних положень, валідизації вперше введених робочих понять, як і теоретичному узагальненні екопсихологічної феноменології адаптогенезу людської свідомості в умовах наслідків техногенної катастрофи.

Розробки та ідеї, що належать співавторам, а також матеріали власного кандидатського дослідження в дисертації не використовувались.

Апробація результатів дисертації. Емпіричні матеріали дослідження екологічної свідомості в умовах наслідків техногенної катастрофи і теоретичні положення дисертації доповідалися та обговорювалися на Міжнародному робочому семінарі ЮНЕСКО (Київ, 1992), Пленарному засіданні національного семінару вчителів загальноосвітніх шкіл (Київ, 1993), Міжнародному науково-методичному симпозиумі (Запоріжжя, 1994), I Всеукраїнському конгресі з практичної психології (Херсон, 1994), Міжнародному російсько–американському конгресі (Вороніж, 1995), 1-й, 2-й та 3-й Міжнародних науково-практичних конференціях з проблем екологічної психології (Київ, 2003, 2004, Чернігів, 2006), I Конгресі психологів України (Київ, 2005), а також на чисельних нарадах, педагогічних читаннях, круглих столах, радіопередачах.

Публікації. Результати дисертаційного дослідження опубліковано в одноосібній монографії, 1 колективній, де доробок здобувача складає 50%, 2 посібниках, 22 статтях у фахових наукових журналах та збірниках наукових праць, 2 науково-методичних розробках, 11 тезах наукових конференцій.

Структура роботи. Дисертація складається зі вступу, 5 розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Рукопис дисертації має обсяг 441 сторінку комп'ютерної верстки, з них 30 сторінок займає список використаних джерел (420 найменувань), 11 сторінок додатків.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовується вибір теми, актуальність та доцільність дослідження, показано, що наслідки техногенної катастрофи, якою була Чорнобильська атомна аварія, загострили актуальність розбудови екологічної психології, зокрема, ґрунтового вивчення екологічної свідомості. Дослідження психологічних наслідків катастрофи визначається у контексті життєвого шляху людини, у системних проявах адаптивного процесу і саморегуляції у змінених умовах існування. Залучається методологічна основа діяльнісного підходу до з'ясування особистісного сенсу психології подій на життєвому шляху людей під впливом екологічної катастрофи.

Визначається об'єкт та предмет дослідження, формулюється мета і завдання дисертаційної роботи, а також науково–теоретична і практична значимість дослідження, положення, що виносяться на захист.

Розділ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ВИВЧЕННЯ СВІДОМОСТІ В ПСИХОЛОГІЇ. Здійснено теоретичний аналіз наукових уявлень і підходів до вивчення категорії свідомості з методологічних позицій діяльнісного підходу в психології. Свідомість у теорії діяльності визначається як специфічна форма життєдіяльності людини, продукт її взаємин з об'єктивною дійсністю. Свідомість у своїй безпосередності, за визначенням О.М. Леонтьєва, є картина світу, яка відкривається людині, де включена і вона сама, і її дії, і стани. Свідомість – це єдність усіх форм пізнання людини з одного боку, а з іншого боку – її відношення до того, що вона відтворює, це є рефлексія власного знання.

Структурно у складі свідомості виділяються три складові: чуттєва тканина, значення і сенс. Якщо чуттєва тканина змістовно включає сенсорні та емоційні компоненти психіки, то значення і сенс наповнюють свідомість сутнісними ознаками дійсності, яка відтворюється людиною. В уявленнях О.М. Леонтьєва зміст значень зводився до досвіду суспільної практики, що сполучалося з трактуванням значень індивідуальної свідомості як таких, що обумовлені суспільною формою буття. Одна із сторін руху значень у свідомості конкретних індивідів заключається в “поверненні” їх до відчуттєвої предметності світу та у своїй “надіндивідуальності” значення. Функціонування значень полягає у відтворенні реальних життєвих зв'язків людини зі світом. Щоб значення почало функціонувати в реальних життєвих зв'язках “потрібно прожити його” – адже “сенс породжується не значенням, а життям”.

Розуміння принципу єдності свідомості і діяльності за аналогією з принципом співвідношення буття і свідомості в плані онтології при провідній ролі діяльності дозволяло виділити для свідомості нову детермінаційну сферу, перетворити свідомість з пояснювального принципу в предмет психологічного вивчення. Але, разом з тим, діяльнісна детермінація активності свідомості та недостатня увага до пасивної сторони свідомого відображення дійсності не сприяли вивченню у складі свідомості великих проблемних питань змінених її станів, як і ціннісних орієнтацій у критичних чи кризових ситуаціях.

Лише наприкінці минулого століття стали вивчатися проблеми цінностей, які знаходили своє втілення в індивідуальній свідомості не тільки в особистісних сенсах, але й у значеннях. Тривалий час у діяльнісному підході не включали їх до предмету психологічних досліджень, хоча імпліцитно вони знаходили свій статус пояснювального принципу так званих “знаних мотивів”, мотивувань. Незалежно від того, що у ранніх розробках категорії цінностей дане поняття не містило уявлення відношень, використання його дозволяло виходити за межі розуміння значень як винятково

вербальних і розробляти категорії операційних та предметних значень, що особливо важливо для розуміння кризових станів свідомості. У такий спосіб до предмету психологічного дослідження долучалися культурно-символічні утворення індивідуальної свідомості (які структурують сприйняття людиною життєво-значеннєвої реальності, організують психологічний досвід), а також афективно-значеннєві утворення людської свідомості, що існують у суспільстві поза свідомістю індивідуальною і створюють передумови до розуміння активного характеру формування значень.

Узагальнюючи науково-теоретичні надбання, методологічні здобутки і конкретні уявлення про категорію свідомості в психології та орієнтуючись на проблему дослідження особливостей екологічної свідомості в умовах наслідків техногенної катастрофи, надзвичайно важливо сконцентрувати увагу на функціональних проявах людської свідомості за визначених катастрофою умов адаптації та залучити до розгляду культурно-історичний досвід українців у розумінні та поясненні динаміки видозмін значеннєвих структур свідомості під впливом катастрофи.

Загальні уявлення про онтологічні особливості складових людської свідомості дозволяють вийти на розуміння буденної свідомості у складі екологічної її спрямованості у людей, що потерпіли від наслідків техногенної катастрофи.

Буденна свідомість – це повсякденний рівень відображення зовнішнього світу на підґрунті емпіричного (побутового) пізнання явищ дійсності з орієнтацією на здоровий глузд. Ми виходимо з того, що у складі буденної свідомості людей, у її психологічній сутності присутня й екологічна складова тієї ж дійсності. Тому за нашим визначенням екологічна свідомість – є рівень психічного відтворення природного і штучного середовища, свого внутрішнього світу, рефлексія місця і ролі людини у біологічному, фізичному та хімічному світі, а також самоврегулювання та наповнення цього відтворення екологічним змістом. Екологічна свідомість – це взагалі людська свідомість з тією лише відмінністю, що ініційована вона екологічним сенсом. Основними властивостями екологічної свідомості є: за рівнем рефлексії – експліцитність (розгорнутість уявлень) та імпліцитність (їх згорнутість), а за показником спрямованості – компліцитність (причетність людини до того, що свідомо чи підсвідомо відтворюється).

Запропоноване робоче поняття компліцитності (особистісної залученості, причетності, уособленості) за змістом людської свідомості надає їй суб'єктивної значущості відносно того, що об'єктивно відтворюється з довкілля. Через цю властивість свідомість і стає екологічною. Екологічна дієдатність людини проявляється у спрямованості особистості до відповідної дії – екологічної диспозиції, як плану поведінки і діяльності, способу дії відносно тих або інших екологічно значущих цінностей. Біологічно адекватна, адаптивна екодиспозиція – то є екопсихологічна атрибуція, що складає основу еконормативної поведінки. Проте, поведінка може бути й екодевіантною, найбільш поширеною формою якої є та, що в основі своїй містить

совметральну екодиспозицію (схильність верхувати, приборкувати і підкорювати природу своїм цілям, потребам та інтересам). Протилежна їй совмісійна екодиспозиція проявляється як схильність покірно, підлегло плинути залежності природним силам і стихіям.

Введені робочі поняття (компліцитність екологічної свідомості, совметральна та совмісійна екодиспозиція), як і наступні, що опрацьовуються в дисертації, потребують емпіричної перевірки й апробації у їх визначенні, валідизації, онтологізації, осмисленні, змістовній інтерпретації. Але, перш, ніж перейти до їх змістовного аналізу, треба розглянути екологічну свідомість у контексті філогенезу людської свідомості взагалі та етногенезу екологічної свідомості українців, зокрема.

Розділ 2. ФІЛОГЕНЕТИЧНІ ТА КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНІ ВИТОКИ ЕКОЛОГІЧНОЇ СВІДОМОСТІ. Аналізуються етапи еволюції екологічної свідомості філогенетично: від первісної епохи до сучасної доби, вивчаються екопсихологічні складові української національної культури і ментальності, соціокультурні особливості українського менталітету в екопсихологічному контексті.

Стосунки людини з природою характеризуються невинною зміною якісно різних станів. Періоди рівноваги – лише часткові випадки або перехідні моменти у цьому процесі. Але якщо до появи людини зміна однієї рівноваги іншою обумовлювалася лише природними якостями, то з появою людини вступають у взаємодію ще й так звані антропогенні чинники. Із зростанням когнітивної (пізнавальної) здатності зростали потреби, але збільшувалися й можливості впливати на природу, проявляти незалежність від неї. Завдяки появі перших знарядь праці людина отримувала перші свої переваги над природою та починала займати екологічні ніші різного рівня. На стадії виробничої економіки людина вже активно регулює протікання екологічних процесів у біогеоценозах, посилюючи і роль психологічної домінанти в самосвідомості, а саме того її компоненту, який відображає власну "я-сутність". Тепер природний об'єкт і "я-сутність" досить чітко різні. Усвідомлене виділення "я" з "не-я" та протиставлення їх здійснюється як у стосунках з іншими членами общини, так і з неживим світом, локальним місцем заселення та з природними явищами взагалі.

Якщо в античний період природа виступала реальним, дійсним об'єктом, то в епоху Середньовіччя вона стає символом божества, з одного боку, й засобом задоволення потреб людини, з іншого боку. Розуміння природи у побутовому уявленні базувалося на пасивному пристосуванні до її проявів. Але вже на етапі феодального розвитку суспільства осмислення довкілля у свідомості людей акцентується на тому, що природні ресурси ще мало освоєні та використані, а виробництво досягло достатньо високого рівня, щоб споживати їх більшою мірою. І в теологічних концепціях звучало, що людина стає активним суб'єктом у природі, а природа – будівельний матеріал у руках бога і людини. У процесі росту могутності засобів і знарядь праці збільшується активність людини в натиску на природу й незабаром своїм наступом почне наближатися до глобальних процесів, які

відбуваються в ній. Природа тепер сприймається у вигляді абстракції і починає усвідомлюватися як найдоступніший матеріальний та потенційно багатий, субстрат. У суспільній свідомості все наполегливіше пробивають собі шлях ідеї панування людини над природою.

Бурхливий розвиток виробничих сил на стадії індустріалізації зумовив і специфічний вираз екологічної свідомості, де центральне місце зайняла психологічна установка інтенсивного перетворення природного середовища. Екологічна свідомість як домінуючими ідеологіями, так і теоретичними концепціями на цьому етапі відрізняється злетом компенсаторного абстрагування. Колись людина не розуміла, що втручатися в не їй відведені екологічні ніші не можна, а коли стала це усвідомлювати, то завжди намагалася пояснити, обґрунтувати, тим самим своєрідно компенсувати у власній самосвідомості нанесену природі шкоду. І діяла у більшості випадків згідно з власними інтересами, а не інтересами природи.

Проте, в екопсихологічному дослідженні свідомості окрім загальних тенденцій еволюційного розвитку ставлення людства до природи слід брати до уваги і колорит впливу на це ставлення, що плине від культури, народної мудрості, національних рис і традицій.

Українська ментальність традиційно розвивалася в екологічному спрямуванні, створювалася за умов змістовної орієнтації індивідуальної і суспільної свідомості на людину, націю, духовну культуру, загальнолюдські інтереси, морально-етичні та естетичні цінності. Екологічний же контекст означених понять супроводить їх сутнісно зсередини, оскільки в українському етносі людина і способом життя, і культурою своєю орієнтована в довкілля, неухваляти на яке просто неможливо. Тому екологічну культуру можна визначати як своєрідний спосіб життя, в якому органічно поєднуються потреби, цінності та навички поведінки у відповідності до екологічної дійсності. Змістом екологічної діяльності опосередковується не тільки свідомість, але й уся духовно-практична сфера людського буття. Втілення екологічних цінностей у людську свідомість формує світогляд, загальнозначущі елементи індивідуальної свідомості, що відображають суспільне життя, інтегруються в систему надособової, суспільної свідомості. Вони є об'єктивним джерелом формування культури суспільства, етнічної ментальності, значеннєвої її сутності.

Оскільки ментальність, репрезентуючи смисловий контекст певної епохи і культури, функціонує саме як буттєва реальність, то вона не лише моделює напрямки думок, але і створює мотиваційно-смислові лінії у самосвідомості. Ментальність є важливим екопсихологічним феноменом адаптації, адже вона сама виступає інтегральною етнопсихологічною ознакою. Специфіка української ментальності – це результат спільної дії природних, культурних та соціально-психологічних факторів, результат відображення специфіки взаємодії українців з наявними природними умовами існування. Природні впливи на український менталітет надто значні. Саме природа зумовлює велику кількість опорних елементів світосприймання українців – значень, смислів, образів, асоціацій, розвинутого образного мислення. Психологічне походження

натуралізацій буденної свідомості свідчить про їх екологічну причетність, природничну залученість, а корінням своїм вони прямують до емоційно-когнітивних, та умовних, символіко-знакових проявів "Я-відношення" людини до природного свого оточення. Таким чином, екологічна спрямованість українців є найважливішим психологічним специфікатором як індивідуальної, так і масової свідомості.

Потрапляючи у змінені умови існування і маючи попередньо сформовані уявлення про світ, людина спочатку "не вписує" колишні стереотипи його розуміння з притаманними їм системами значень. Процес включення нових значень в індивідуальний контекст самосвідомості здійснюється через сенсоутворювальний контекст своєрідно, залучаючи до нього зміни власне семантики свідомості, ставлень, думок і суджень. Засвоєння нової значеннєвої системи має приводити до зміни "кута зору" на довкілля, власні поняття, ставлення і цінності, зберігаючи та залучаючи в адаптивні процеси типові прояви національної культури і ментальності.

У перевірці такого допущення буде полягати значна частина змісту проведеного дослідження функціональних особливостей і форм прояву екологічної свідомості в умовах наслідків екотехногенної катастрофи.

Розділ 3. ДОСЛІДЖЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ СВІДОМОСТІ В УМОВАХ ТЕХНОГЕННОЇ КАТАСТРОФИ: ВИХІДНІ ПОНЯТТЯ, МЕТОДИ ТА ОРГАНІЗАЦІЯ. У розгляді екопсихологічних явищ дистресу буденної свідомості ми зробили припущення, що за умов виниклої необхідності адаптації у віддалених наслідках катастрофи афективний стан паніки (В.О. Моляко, 1992; Д.В. Ольшанський, 1991) змінюється екопсихологічною напруженістю (М.І. Бобнева, 1992), під якою ми розуміємо категорію психічного стану людей, зумовлену передбаченням несприятливого розвитку, загального дискомфорту, тривоги, страхів, проте, на відміну від паніки, екопсихологічна напруженість характеризується готовністю оволодіти ситуацією, діяти в ній відповідним чином (О.Ф. Бондаренко, 1993). На цьому фоні відбувається цілий комплекс специфічних явищ екологічної свідомості.

Найпоширенішим проявом екопсихологічної напруженості буденної свідомості в умовах віддалених наслідків катастрофи стає явище екологічної конфабуляції – незмістовного філософствування навколо гострих проблем, пов'язаного зі зміненим екологічним станом довкілля. У процесі конфабуляції люди намагаються підтвердити свої уявлення або їх опротестувати, тому й включаються механізми відповідних експектацій екологічної свідомості, що відображають настрої та очікування певних екологічних змін або хоча б інформації на підтвердження чи заперечення тих або інших екологічних установок. В основі екологічних конфабуляцій буденної свідомості нерідко знаходяться гностичні контамінації, алогізми буденного мислення (Г.С. Кнабе, 1989; Г. Лебон, 1991; В.Ф. Петренко, 1988, 1997), проблемні парадокси (Б.І. Хасан, 1990; М.В. Розін, 1991), інші

спотворення дійсності. Яке б не було негативне значення радіоекологічних конфабуляцій, але вони породжують в екологічній свідомості так званий "ЕПІ-феномен" – явище екопсихологічного інсайту, через яке виникає раптове та невидиме з попереднього досвіду, але підготовлене ним, збагнення, відкриття для себе значущості людського буття або первісної природи, своєї причетності до біологічного у самому собі.

Інсайт викликає ініціацію екологічної свідомості й залучає людину до сфери екологічних цінностей, спонукає до пізнання сенсу довкілля (Ю.Г. Абрамова, 1898), сприяє інтересу до екологічного мислення (К.О. Абульханова–Славська, 1994), екоатрибутивного способу життя (Л.В. Сохань, О.А. Донченко, Н.І.Соболева, 1986). В контексті розвитку екопсихологічних ініціацій перебуває загострена трагічною подією потреба у формуванні активних екологічно доцільних форм поведінки за нових умов існування, усвідомлюється потяг до реорганізації ціннісних орієнтацій, мотивів і змістоутворювальних цілей. Для перевірки вказаних концептуальних допущень нами були організовані дослідження функціональних проявів буденної екологічної свідомості на поведінкових, та вербальних її рівнях. Це здійснюється в сюжетно-ситуативному психологічному аналізі доступних для спостережень віддалених психологічних наслідків екотехногенної катастрофи.

Функції свідомості, як ми це розуміємо, полягають у зовнішніх виявах її властивостей і ознак в ситуативно заданій системі відношень людини до світу речей, цінностей, подій. Функція свідомості за змінених умов існування зводиться до зовнішніх, динамічних, як і внутрішніх ментальних проявів властивостей та ознак психічної рефлексії ситуації в даній або заданій системі сенсо-ціннісних відношень. Отже, функція свідомості здійснюється в орієнтуванні людини у мінливих (змінних, нестабільних, якими вони завжди є) умовах існування. З усіх можливих характеристик функції свідомості ми концентруємося саме на цьому – продукуванні результату пристосування. Якщо йдеться про екологічну свідомість, то будемо мати на увазі функціональні прояви психіки, що опосередковуються пошуками адекватних форм реагування, пов'язаних з переживаннями реального або уявного довкілля. У такому розумінні функціональних проявів екологічної свідомості співвідношення між внутрішнім психічним станом і станом довкілля набуває для людини особливого значення – процесуального віднаходження особистісних в ньому сенсів. Саме у такому розумінні категорія сенсів, як структурних утворень людської свідомості, може розглядатися в екологічному їх функціонуванні. Тому екологічне функціонування свідомості може розглядатися в адаптивному значенні, адже адаптація потерпілих від катастрофи до змінених умов існування у даному випадку набуває особливого, життєво необхідного звучання.

Змістовно функціональні прояви екологічної свідомості спостерігалися досить виразливо у сюжетно-ситуативній площині польових досліджень, де основними методами дослідження були спостереження, бесіди, проблемні дискусії. У застосуванні цих методів були з'ясовані настрої та поведінкові реакції людей екологічного спрямування: ставлення до радіації, її розуміння, оцінки та

проекції цього у суспільній практиці, самопочуття, емоційні переживання, суб'єктивні відчуття, скарги, нарікання, стурбованості, очікування, перспективи, прогнозування. Вивчалися характерні особливості усвідомлення факту пристосування до змінених катастрофою умов існування, пошуки власних адаптаційних резервів, сприймання зовнішньої підтримки, розуміння інших людей, які віднесені (не віднесені) до категорії потерпілих, почуття справедливості. На особливу увагу заслуговували - внутрішня напруга, сенсо-ціннісні та операційно-дійові повсякденні суперечності, дисонанси, а також етнофілогенетичні та ситуативні залежності адаптаційних змін екологічної свідомості у життєдіяльності українців, що потерпіли (або вважають себе потерпілими) від атомної катастрофи. Матеріали цих досліджень окреслили межі помітних для спостережень психологічних впливів нервово-психічної напруги на характерні прояви та особливості екологічної свідомості потерпілих від катастрофи людей. Функціональні прояви буденної екологічної свідомості та їх особливості більш ретельно аналізуються в четвертому розділі.

Розділ 4. РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФУНКЦІОНАЛЬНО-ЕКОЦІН-НІСНОГО РЕАГУВАННЯ БУДЕННОЇ СВІДОМОСТІ В УМОВАХ НАСЛІДКІВ ТЕХНОГЕННОЇ КАТАСТРОФИ. У цьому розділі дисертації докладно наводиться емпіричний матеріал інструментально-польових екопсихологічних досліджень.

За матеріалами модифікованого нами 8-колірного тесту М. Люшера встановлено, що у відтворенні довкілля люди відчують або створюють власні символіко-метафоричні уявлення дійсності і відповідні до них переживання, які відображаються у їхніх колірних тестових перевагах. Ілюстративно подамо лише окремі фрагменти цього тестування у жителів, які проживають на територіях, віднесених до 4-ї зони радіації, і тих людей, що мешкають на сусідніх територіях, не віднесених до радіаційно забруднених зон. Фонова, тобто загальна розкладка колірних переваг (за показниками статистичної моди) у жителів:

4-ї зони радіації -	2	6	5	5	6	6	8	7
сусідніх територій -	2	3	1	6	6	4	6	4
	+	+	x	x	=	=	-	-

(функціональні групи)

В обох розкладках колірних переваг однаково тричі домінує колір під номером 6 (коричневий), але у мешканців територій, не віднесених до радіаційної зони, відсутні у виборах 7-й і 8-й кольори (сірий і чорний). Коричневий колір, позначений функцією під знаком + (четверта зона радіації), вказує на виражену потребу людей позбутися ситуації дискомфорту і ситуативної тривоги, у той час, як на цьому місці, за тією ж функціональною групою + другої позиції ряду у населення, що проживає в сусідніх поселеннях, не віднесених до зон радіаційного забруднення, переважає

червоно-оранжевий колір під номером 3. Він символізує бажання цілеспрямованого відстоювання власного права на встановлення тієї ж зони радіації, що є у їх сусідів (адже там які не які, а є пільги).

Джерело стресу (- функція) - 8 -7 (34-39%), які зафіксовані на територіях 4-ї зони радіаційного забруднення, психологічно у складі переживань позначають прагнення здолати відчуття пустоти і скрути та усунути протиріччя між реальним станом справ і наявними знаннями про них. Джерело ж стресу у населення сусідніх з радіаційно забрудненими помешканнями (- функція) - 6 -4 (21-26%) символізує несправедливість стосовно того, що їх територія не віднесена до категорії потерпілих. Аналогічні розбіжності відстежуються і в інших функціональних групах колірної психометрії: актуальних проблем (+ - функція), стримуваних властивостей (= функція), бажаних цілей (+ функція).

У змінених умовах (соціальні зміни та екологічне лихо) у свідомості людей, що тут проживають, формується своєрідне ставлення до себе, а саме, є нагальна потреба вважати себе потерпілими від наслідків аварії на ЧАЕС. Такий стан справ викликає "стрес несправедливості", як функціональний прояв свідомості. Зокрема, у психологічній структурі значущих переживань за землю склався своєрідний вияв "прихованої дистантності". Повітряне середовище в екологічній свідомості населення територій, віднесених до зон радіаційного забруднення, характеризується загальною стурбованістю щодо нього, стриманістю дій, невизначеністю уявлень про нього. Напружена і занепокоєна невдоволеність сенсо-ціннісних орієнтацій в кінцевому рахунку набуває усвідомлюваних ознак "стресу невизначеності".

Фоновий стан екологічної свідомості на масових вибірках населення, що мешкає у зонах радіаційного забруднення, має дві досить чіткі площини функціонального самовиявлення. У першій площині самосвідомість людей актуалізує тривогу та безвихідь з компенсаторними заглибленнями у містику і фантасмагорії. У другій площині - безнадійність свого стану та перспектив перетворюється у формування комплексу виключності. Такий внутрішньо суперечливий стан буденної екологічної свідомості має всі ознаки фрустрації і досить певно проявляється рисами "стресу безпорадності".

Суб'єктивно-значущі переживання людей, що мешкають на потерпілих територіях 4-ї зони радіаційного забруднення, характеризуються вираженою амбівалентністю між уявленнями загрози і небезпеки та необхідністю вимушено сприймати все таким як воно є. В екологічно значущих переживаннях радіації наявний своєрідний симптомокомплекс стресів типу "нікуди подітися" і "занепокоєного невдоволення". Обидва стресори суб'єктивно зумовлені внутрішньою картиною (уявленням) зовнішнього світу ендогенного, функціонально-психологічного походження.

Для населення, яке проживає у районах інтенсивного радіоактивного забруднення місцевості (2-а і 3-я зони радіації), типовими установками буденної екологічної свідомості індивідуальних, як і масових рівнів прояву є негативні суб'єктивно-значущі переживання загального плану, підвищені рівні критичності, а нервово-психічне напруження характеризується ознаками відчаю, зречення,

безвиході. Їх доречно проілюструвати матеріалами психосемантичних вимірів, а саме аналізом категорії психічних станів стосовно значущих переживань екологічної дійсності. На рис.1 семантичні поля психічних станів людей подаються узагальнено стосовно зон забруднених територій, які зображені графічно в ізометричній системі координат.

Рис. 1. Психосемантичні виміри психічних станів людей, що проживають на територіях, віднесених до різних зон радіації

Як показало дослідження, семантичні поля всіх чотирьох ознак психічних станів (життєвий настрій, почуття екоризику, нервовий стан і відчуття здоров'я) у місті Славутичі (4-а зона за соціальними ознаками) порівняно невиразливі у розмірах, але всі вони так чи інакше тяжіють до розгортки у позитивній площині координатних векторів "оцінки" та "активності" (див.рис.1, фрагмент б). Але більш виражена позитивна тенденція спостерігається у радіаційно чистих районах (рис.1,а), де всі чотири категорії психічних станів рефлексуються екологічною свідомістю та установками підсвідомості позитивними координатними вимірами і за оцінкою, і за силою, і за активністю. І навіть розташовані вони угруповано, близько, односпрямовано, споріднено (рис. 1, фрагмент б). Спорідненість прояву усіх чотирьох ознак психічних станів, певно, пов'язується єдиним спрямуванням соціально-психологічних експектацій масової свідомості на фоні вище означених нами механізмів (конфабуляцій, когнітивних дисонансів, гностичних контамінацій, інших масовидних явищ екологічної свідомості).

У мешканців 4-ї зони радіаційного забруднення (рис.1,в) тільки нервовий стан і життєвий настрій ледве утримуються у позитивній площині системи координат (за фактором "оцінки"), хоча і за вектором "сили" (як у мешканців Славутича), і за вектором "активності" (чого у славутичан ще немає) ці ознаки екологічної свідомості вже орієнтовані у негативне спрямування. Особливу увагу і стурбованість викликає розташування семантичного поля за критерієм почуття екологічного ризику у свідомості жителів 4-ї зони радіації (рис.1,в - чорний трикутник). Воно вже тут сягає 100 вимірних одиниць як за вектором "оцінки", так і за вектором "сили". За "активністю" воно також розташоване у негативній площині, хоча й не перевищує 50 одиниць виміру. Як видно з рисунку 1,в це семантичне поле у екологічній свідомості мешканців 4-ї радіаційної зони є самим містким. Якщо перекласти це мовою психології, то почуття екологічного ризику для мешканців 4-ї зони радіації викликає найбільшу тривогу, складає найпершу стурбованість. Навіть турбота про своє здоров'я мешканцями цих регіонів проявляється менше, ніж переживання від очікування потенційної небезпеки, що проектується в категорії екологічного ризику (на рис. 1,в - співвідношення білого та чорного трикутників).

Стан масової свідомості мешканців 2-ї та 3-ї зони радіаційного забруднення буквально загрозовий. З рисунку 1,г випливає, що всі 4 індикатори психічних станів семантичними своїми полями буквально розбухають саме у негативних координатних просторах семантичного диференціалу. Домінують тут за об'ємом (площиною) і за глибиною негативного значення поняття нервового стану (полосатий трикутник на рис.1,г) та стурбованість станом здоров'я (білий трикутник на тому ж рисунку). Життєвий настрій (сірий трикутник) тут також найбільший та всіма своїми гранями окреслюється у негативному просторі. Дещо менший за площиною, але в тому ж негативному значенні відображається семантичне поле почуття екологічного ризику (чорний трикутник, рис.1,г). За площиною він значно більший ніж у Славутичі та безрадіаційній місцевості, трохи менший свого аналогу у 4-й зоні радіації, а за конфігурацією майже рівнобедрений, тобто за "силою", "активністю" та в "оцінках" практично однаковий. Все це підлягає однозначному розумінню: люди тут вже не відчують екологічного ризику, вони вже не ризикують, а просто панікують (полосатий трикутник на рис.1,г "нервовий стан"). Про те саме свідчить і білий трикутник на тому ж рисунку - сприйняття категорії „здоров'я“.

Аналіз та осмислення рисунку 1 дають можливість безпосередньо спостерігати напрями та обсяги деформації суб'єктивних психічних станів людей по відношенню до об'єктивно встановленого факту радіаційного забруднення місцевості. Спираючись на матеріали психосемантичних досліджень, є всі підстави стверджувати, що функціональні деформації екологічної свідомості населення значною мірою здійснюються під впливом психологічних чинників: обговорювання фактів і перекази побутових спостережень значною мірою підлягають міжтериторіальним персевераціям, тобто проявляються у сусідніх регіонах майже однаково, думки і факти використовуються майже ті самі, формуються сумніви і тривоги майже того ж змісту. Але на територіях, які безпосередньо не сполучаються між собою (як, наприклад, село Вовчок Козелецького району та село Неданчичі Чернігівського району, відстань між якими становить понад 100 кілометрів – вони однаково віднесені до 4-ї зони радіації), феноменологія екологічної свідомості є різною, проте її деформації йдуть за одним типом, що заслуговує на окрему увагу і спеціальні дослідження.

Отже, психічні стани людей, їх самопочуття і настрої деформуються під впливом екогенної катастрофи, як трагічної життєвої події. Самоплинні ретрансформації відправних установок, спрямовані некоригованими масовидними явищами суспільної психіки, призводять до завчасно заданих переживань, стереотипізованих експектацій і відповідних їм (тепер уже) фіксованих установок. Певно, вони і провокують негативні деформації психічних функцій свідомості, хоча цей висновок потребує подальших уточнень і відповідних досліджень.

За нашими тестовими вимірами на територіях, де встановлені інтенсивні зони радіації, усі чинники екологічного забруднення психосемантично максимізовані буденною екологічною

свідомістю у негативному їх вияві. Найбільш виражена негативізація проявляється щодо чинника радіоактивного забруднення. Дещо слабкіше за інтенсивністю, але у тому ж негативному значенні сприймається хімічний екозабруднювач.

Таким чином, функціонально-колірними та психосемантичними дослідженнями буденної індивідуальної екологічної свідомості на масових вибірках потерпілого від катастрофи населення встановлено, що посилення зони радіаційного забруднення деформує буденну екологічну свідомість жителів відносно: психологічних станів населення (загострення стурбованості людей відносно свого здоров'я та нервового стану); найпоширеніших екологічних забруднювачів (ціннісно-сміслові сприйняття радіації посилюється при зневажанні традиційними екологічними забруднювачами – транспортними, промисловими, дещо менше - хімічними); атрибутів зовнішнього середовища (зростання занепокоєнь відносно продуктів харчування і стану землі).

Розділ 5. ЗАКОНОМІРНОСТІ РОЗВИТКУ ФОРМ ЕКОЛОГІЧНОЇ СВІДОМОСТІ У ВІДДАЛЕНИХ НАСЛІДКАХ КАТАСТРОФИ. Даним розділом відстежуються спонтанні форми розвитку функціонально-динамічних трансформацій екологічної свідомості під впливом екстремально зміненої екологічної дійсності. З'ясувалося, що це є процес, який підпорядковується певній логіці і здійснюється закономірно.

Під впливом психологічних наслідків катастрофи екологічна поведінка людей набуває вираженої екоатрибутивності. Екоатрибуція тут проявляється як стиль життєдіяльності, що передбачає природну значимість, закономірну доцільність, своєрідну гармонію людини і природи. Екоатрибутивність поведінкових та діяльнісних форм прояву буденної свідомості у післяаварійний період орієнтує пошуки людьми адекватних форм і принципів, передовсім, біологічної адаптації у змінених умовах існування. На цьому фоні припустимий і досить зрозумілий розвиток екологічного негативізму, як невмотивованого негативного ставлення людей до зміненого природного довкілля. Екологічний негативізм за умов катастрофи здійснюється як функціональна реакція свідомості, що зумовлена потребою людей протистояти обставинам (це ми бачили повсюдно), але проявляється і як особистісна позиція заперечувати або не погоджуватися з усім, що не приймає вимушене спостереження екологічних змін. Психологічно екологічний негативізм підсилюється суб'єктивним переживанням лиха, що скоїлося, знаходить собі вираз у пригніченому, сумному настрої або демонстративній браваді, упертості, іноді байдужості, проте завжди супроводжується внутрішніми суперечностями, сенсо-ціннісним дискомфортом. Це також викликає додатковий дослідницький інтерес.

Як ми і передбачали та емпірично підтвердили, характерні особливості екопсихологічної напруги, що проявляються у прагненні повернути попередню до катастрофи ситуацію, видозмінюють свідомість, поведінку і діяльність людей. Екопсихологічний негативізм провокується загрозливою

подією, опредметнюється та, як було видно з наших досліджень, додається до конкретних функціональних проявів екологічної свідомості (контамінацій, альтернатурналізацій, конфабуляцій, когнітивних дисонансів та ін.), за допомогою яких і реалізується.

Установчі контамінації екологічної свідомості в умовах наслідків катастрофи проявляються в якості гностичних змішувань, смислових алогізмів, парадоксів, інших спотворень дійсності. Ці явища буденної свідомості здійснюються у складі екологічних конфабуляцій, гностичних контамінацій, в окремих випадках доповнюються відповідними альтернатурналізаціями - усвідомлюваними чи підсвідомими вилученнями з обігу певного явища та заміною його іншими. Спостерігалися приклади своєрідної альтернатурналізації щодо хімічного або автотранспортного забруднення, які принципово або демонстративно нехтувались і підмінювались фактором радіаційного забруднення, як більш сильного. Викривлені і спрощені таким чином уявлення середовищних впливів, згідно теорії когнітивного дисонансу, більше влаштовують особистість, аніж реальні, але дисонуючі з її глибинними сенсами, що потребує спеціальних розробок з технологій психологічної корекції.

Функціональні механізми – і контамінації, й альтернатурналізації, – виступають потенційними чинниками і жорновами деформації екологічної свідомості.

Під впливом цих та інших факторів індивідуальна екологічна свідомість вже досить визначеного нового змісту іррадіює до суспільної свідомості. Генералізація психічної іррадіації екологічної небезпеки спостерігалася у тих випадках, коли соціальна трансляція негативних ідей набувала ознак персеверацій. Аналогічні явища спостерігалися, здебільшого, за межами індивідуальної свідомості – у сфері міжособистісного спілкування, в аурі суспільних настроїв спільноти. Іпохондрійна симптоматика, наприклад, іррадіювала у суспільну свідомість генералізовано, адже в загальному фоні скарг на головні болі та болі у суглобах, в наріканнях на загальну слабкість проявляються не тільки психастенічні та іпохондрійні настрої, але і відповідні до них стани психологічного відчаю та безсилля, як функціональних детермінант свідомості, її специфічних особливостей цього періоду адаптації.

З конкретних функціональних проявів екопсихогеній нам зустрічались різні: спрямовані радіофобії, маніакально-депресивні стани і переживання, відчуття приреченості, установчі дисфункції, що в цілому однобічно та послідовно детермінують спотворення дійсності. Міра, глибина та стійкість екопсихогеній визначалися сукупністю чинників, найважливішими з яких є: вік, здоров'я, мотивація, життєві сенси, наявність досвіду схожих переживань, ригідність психічних станів, навіюваність, вид професійної діяльності. На вираженість екопсихогеній, як з'ясувалося, впливають і зовнішні фактори: масовидні настрої, чутки, дефіцит інформації, видимі зміни в природних явищах, соціальна незахищеність, невтішні прогнози, специфіка регіону, офіційні оцінки екологічної дійсності та ін. І все ж серед чинників, які породжують екопсихогенії, найвагомішу роль

відіграють внутрішні психологічні дисфункції, проблеми і протиріччя у сфері значущих переживань людини за умов зміненого довкілля.

Окрім описаної генези розвитку деформацій екологічної свідомості, що реалізує категорію "екопсихологічної незахищеності" через екологічний негативізм, контамінації, альтернатуралізації і т. ін., на конкретному матеріалі спостерігалися ще дві лінії формування екопсихогеній: шляхом включення пускових механізмів "екологічного інфантилізму" – одна лінія, і друга – початково реалізує категорію "екологічної девіації" тієї ж екологічної свідомості.

Екологічний інфантилізм породжує відповідний екопсихологічний ескапізм та екопсихологічну апатію, що, в свою чергу, формує екологічну інгібіцію свідомості, суб'єктивних станів, поведінки та діяльності людей. Це явище буденної свідомості провокує до уникання реальної дійсності і спонукає людей ментально ховатися у світ ілюзій. Екологічний ескапізм є специфічним психологічним механізмом пасивного захисту від шкідливої дії зміненого довкілля, він дозволяє не звертати увагу на реальність, ховатися у внутрішній світ, у свою оболонку та отримувати суб'єктивне відчуття безпеки. За іншого стану – екопсихологічної апатії – проявляється байдужість, відсутність інтересу до екологічних явищ і подій, навіть до тих, які зараз для всіх є гострими та актуальними. Функціонально актуалізований стан розвитку екологічної свідомості за даним нахилом позасвідомо створює екододомінанту уникнення, нівелює інтерес до життя, знижує діяльну активність, депортує із свідомості суспільну значущість екологічної проблеми, веде до деструкції цінностей, гальмує ініціативу, психологічно інгібує життєвий тонус. На створеному фоні легко розвивається мотиваційна дегенерація екологічної спрямованості, тобто зниження навичок екологічного цілепокладання, вихолощування з поведінки і діяльності змісту екодоцільної активності. Це не стільки мотивація уникнення, скільки нездатність буденної свідомості до мотивації екоатрибутивної поведінки і діяльності.

Є і третя складова екопсихологічних форм розвитку і функціонування свідомості в процесі адаптації, що витокami своїми прямує з відчуття екологічної незахищеності - несприйнятливості екології, глухота стосовно неї, яка викликає до актуалізації і функціонування екологічну дефнесію. Скоріше, це фактична якість буденного рівня суб'єктивного образу світу, додатково спровокованого різким збудженням психоемоційної сфери. Судячи з матеріалів нашого дослідження, екологічна дефнесія у психологічних наслідках катастрофи здебільшого виявляється функцією екологічної дисфорії, коли переважає похмурий настрій, дратівливість, схильність до спалахів агресії. Під впливом цих станів свідомості посилюються радіофобійні іпохондрії, збуджується надмірна увага до радіаційно шкідливих чинників.

Отже, всі три лінії спонтанного адаптоекосоціогенезу, здійснюючи кожна свої психологічні деформації, виводять особистісні сенси буденної свідомості потерпілого населення у простір екологічних психогеній, тобто у площину зміщення акцентів до навіюваної дії, як домінуючого

екологічно шкідливого фактору – радіації. Іншими словами, за участю названих функціональних механізмів свідомості формується радіофобія.

Не тільки індивідуальне ставлення, і не стільки радіаційна обстановка об'єктивною своєю сутністю, скільки узагальнене суб'єктивне значення цих проблем у свідомості окремих індивідів і спільноти змістовно складає предмет психоневротичного конфлікту особистості.

Тому масова свідомість потерпілих регіонів (це не тільки ті, хто в "зону" включені, але й ті, що знаходяться поряд) самоплинно виходить на рівень розвитку деструктивних функціональних змін свідомості, світоглядних деформацій екогенного (радіофобійного) походження і навіть, більше того, в окремих випадках призводить до загострення відповідних акцентуацій особистості.

Як показано в даному розділі, екстремальність екологічної ситуації, що виникла після катастрофи, потужно сфокусувала людську свідомість на психічному відтворенні зміненого природного та антропогенного життєвого простору. Нашим дослідженням встановлено, що буденна свідомість, ядром якої є "Я-відношення" до дійсності, проходить ряд послідовних етапів адаптації: від суб'єктивних психоемоційних станів і накопичення досвіду пристосування через екологічні дії та вчинки, відповідні оцінки та усвідомлення екологічних цінностей до їх узагальнень (рис.2).

Категорія оцінок у даному контурі саморегуляції була на той час загрозливою існуванню і невизначеною, тому й формувала надзвичайно виражені негативні психоемоційні стани. Психічна саморегуляція "Я-відношення" буденної свідомості людей у такому разі проєкціями спектрів усвідомлюваних, як і підсвідомих установок опосередковує своєрідно деформований світогляд. Так самоплинно складаються нові екоціннісні орієнтації у змінених умовах існування. Вже на кожній з цих стадій екопсихосоціогенезу можна говорити про нові сенси екологічної свідомості людей, адже на кожній з цих стадій нова екологічна свідомість функціонально лімітована психоемоційними впливами, а не раціональними установками.

Рис.2. *Схема адаптогенезу екологічної свідомості у віддалених наслідках катастрофи*

В екстремальних умовах виживання, коли екологія безпосередньо торкнулася особистості, власного "Я", конкретної загрози існуванню і змусила свідомість здійснювати активний пошук орієнтування у дійсності, психічне відтворення довкілля починає співвідноситись з системою референтних цінностей збереження власного життя. Саме у зв'язку з цим екологічна реальність починає усвідомлюватись, гостро переживатися та опрацьовуватися мисленнєво – стадія інтелектуальної інтеграції, екологічна свідомість стає компліцитною.

Завдяки тому, що свідомість статистично перебирає велику масу індивідуалізованих спроб на адаптацію, а закріплюється інтегрально в узагальненому досвіді лише селективне, адекватне реагування, то в кінцевому рахунку забезпечується відповідна пристосувальна функція екологічної свідомості загалом і в конкретиці життєвого шляху окремої людини, зокрема.

Але психічні стани, як і зміст буденної екологічної свідомості за умов адаптації до змінених умов існування приводяться в рух ще більш складним, ніж той, що описаний, комплексом чинників як об'єктивного екологічного, так і суб'єктивного соціально-психологічного та культурно-історичного походження, адже люди вдаються і до тих сенсо-ціннісних утворень, що склалися попередньо у ході довготривалої історії культурного розвитку етнічної спільноти українців.

Оскільки у наявному досвіді (індивідуальному і суспільному) перевірених шляхів пошуку рішень ефективного пристосування до наслідків атомної катастрофи немає, то індивідуальна свідомість вдається до локально-масової, групової і суспільної практики. Традиційні форми адаптації, що є в національному психо-соціальному генотипі, актуалізуються і детермінуються під впливом і на вимогу кризової події.

Створені ще у сиву давнину, в процесі історичного розвитку етносу, навички, стереотипи, як і соціально-психологічні установки, норми реагування, принципи мислення виступали фоновими в організації життєдіяльності, у визначенні способу життя, в досягненнях перспектив, подоланні труднощів і перешкод. Вони виливалися в окрему домінанту, з якої індивідуальна свідомість черпала сенси певного змісту, що їй допомагало жити, виживати. Тому буденна екологічна свідомість знаходила свої функціональні резерви у запобігливому зверненні до неусвідомлюваних форм буття власного історичного минулого, яке підказувало варіанти поведінки, критерії та способи оцінок, висновків, практичних дій. Це четверта, з усіх імовірнісних, площина природоплинного адаптоекосоціогенезу буденної екологічної свідомості в умовах наслідків катастрофи.

Незважаючи на те, що потерпілі люди постійно зосереджувалися на власних суб'єктивних психоемоційних станах, як і їх динамічному в адаптації перебігу (рис. 2), вони водночас запобігали до правок і корекцій, що надходили від національної, етнічної специфіки.

Дух української ментальності у бінарній диспозиції "екстра-інтроверсії" більш виразно тяжіє до інтравертованого типу реагування, орієнтованого на внутрішні тенденції, відповідні до цього судження, потреби, інтереси, можливості. Тому люди, що потрапили в ситуацію екологічного лиха в Україні, здебільшого схильні орієнтуватися на власні сили, свій досвід, свої погляди, ідеї, роздуми, міркування. Звідси легко зрозуміти масові конфабуляції, поширені дистресові ініціації і наміри екологічної свідомості, що походили від об'єктивно зумовленої, але суб'єктивної картини світу, власного уявлення тієї небезпеки, яка вкладалася в пояснюючі принципи здорового глузду

буденної свідомості. Враховуючи те, що народи в інтравертованих соціумах, зазвичай, спокійні, терпеливі, миролюбні і не агресивні, то в ситуації психологічної фрустрації за умов наслідків техногенної катастрофи українці легко проявляли домінанту уникнення, екопсихологічного ескапізму через те, що інтроверсія у поведінці, установках, сенсоутворювальних орієнтаціях узгоджує наявність таких рис, як індивідуалізм, сензитивність, стримане реагування на раптовість, надзвичайну чутливість до небезпеки ззовні. Для українців сприйняття атомної катастрофи та її пагубних наслідків виявилось надто хворобливим, емоційно ранливим, що з повною очевидністю викликало компліцитність їх екологічної свідомості. Вона обернула масову буденну свідомість не тільки в площину прямої причетності до природного початку, але й стала формувати захисну реакцію уникнення завдяки всіляким витісненням та натуралізаціям.

Разом з тим, українську ментальність відносять (Л.Т.Бабій, М.І.Костомаров, І.П.Крип'якевич) до раціональних соціумів, де панує спрямованість на ретельне і точне, послідовне і завершене світосприйняття явищ і подій, процесів, ідей, проблем, фактів. Крізь призму даної моделі раціональної ментальності потерпілі від Чорнобиля українці, зрозуміло, що стали проявляти потяг до повної і вичерпної інформації про все, що стосується радіації та їх власного існування в її присутності. Якщо об'єктивна, науково обґрунтована інформація відсутня, буденна свідомість вдається до емпіричної екоатрибутивності свого власного досвіду, випробувань, спостережень. Але, зважаючи на обмеженість буденної свідомості, недостатність побутової філософії у поясненнях дійсності і невидимої дії радіації, провокується психологічне явище екологічного негативізму. Такому явищу індивідуальної психіки сприяли поширені контамінації масової екологічної свідомості (або групові на рівні поселення) змішування, парадокси, алогізми, інші сенсо-ціннісні викривлення, які сповна проявлялися у складі побутово поширених конфабуляцій.

Світоглядний тип "екстернал-інтернальності" українців орієнтує рівень суб'єктивного контролю людей у сферу соціально-психологічних реалій, у котрих втілюються типології незалежності, самостійності та активності української людини у досягненні власних цілей, особистої відповідальності за те, що коїться, принципів саморегуляції у взаємодії з довкіллям. Тенденція екстернальності етнічного походження проявилася в тому, що люди не бачили й не бачать зв'язку між своїми діями і можливостями протистояти наслідкам радіоактивного забруднення, не вірять у покращення ситуації, вони лише вболівають за те, що трапилося та сподіваються на розуміння їх становища з боку соціального оточення, очікують співучасті та емпатії. Екстернальність екопсихологічної саморегуляції проявлялася не тільки у загостреному переживанні розчарування щодо власних можливостей активного втручання по виправленню вже заданого розвитку небезпечної для їх життя і здоров'я ситуації, але і в породженні специфічних феноменів, що лімітують стресогенні стани – недовіри і ймовірних каверз, фрустраційної залученості, емоційної спустошеності, приреченості, безпорадності, стресу "нікуди подітися".

Свідомість українців ще в онтогенезі, у процесі первинної соціалізації, засвоює національний "портрет" етнічного характеру і значною мірою уособлює своєрідні риси світосприйняття. А в даному разі, у вторинній соціалізації, детермінує ще й характерні ознаки природоплинних новоутворень специфічних функціонувань екологічної свідомості в її адаптації до віддалених наслідків катастрофи.

Властивості національної психіки у складі імперативів інтровертованості, раціональної екстернальності, інтуїтивно-емоційної екзекутивності, значною мірою функціонально підтримують психічні можливості орієнтування людей в ситуації життєвої кризи та зумовлюють особливості їх екологічної свідомості в умовах дистресової адаптації до наслідків техногенної катастрофи.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження дозволяє сформулювати такі загальні висновки:

1. Теоретичним аналізом встановлено, що діяльнісний підхід у вивченні свідомості проявляє евристичність основних положень, гносеологічний ресурс в методології наукового розуміння психіки взагалі та особливостей екологічної свідомості у пізнанні кризових ситуацій і катастроф, зокрема. Разом з тим, розгляд пасивних і змінених станів свідомості потребує подальших змістовних досліджень її динамічних процесів, адже методологічний принцип єдності свідомості і діяльності з провідною і визначальною роллю діяльності орієнтував дослідження свідомості в її генетичному плані, у той час як за межами психологічних досліджень залишався функціональний її аналіз.

2. Під впливом наслідків катастрофи свідомість потерпілого населення функціонально і динамічно змінюється. Основними детермінантами функціональних змін екологічної свідомості у віддалених наслідках екотехногенної катастрофи є психоемоційні впливи нервово-психічної напруги і тривоги. По відношенню до змісту і функціонування екологічної свідомості віддалені прояви психоемоційного стану людей містять у собі не тільки суб'єктивно-онтологічні форми буття (іпохондрійні настрої, оцінки змін у здоров'ї, фобії), але і суб'єктивно-аксіологічні, сутнісно ціннісні спрямування (компліцитність, екоатрибутивність, диспозиційність людської свідомості).

3. На основі одержаних емпіричних даних і тестових вимірів зосереджена увага на виявлених фактах та проаналізовані особливості функціонування екологічної свідомості, у віддалених наслідках катастрофи, завдяки чому виділені специфічні її властивості і загальні типові риси, вперше опізнані та зафіксовані феномени деформації екологічної свідомості за цих умов, позначені контури самоплинного розвитку психічної саморегуляції і самозахисту під впливом поставарійного дистресу.

4. Виділені дослідженням загальні закономірності внутрішньої активності суб'єктів життєдіяльності у змінених умовах існування здійснюються під впливом ампліфікації свідомості

радіоекологічним досвідом, що спонукало до розвитку своєрідного самопочуття (занепокоєного невдоволення, невизначеності, прихованої дистантності) та орієнтувало формування специфічних особливостей функціонування буденної екологічної свідомості. Це функціонування стало будуватися суб'єктами життєдіяльності як діяльність сенсоутворення, як активний пошук по перетворенню і трансформації своїх переживань у напрямку уможливлення їхнього значеннєвого прийняття. Базовими засобами такої функції свідомості були спонтанно породжувані образи радіації, суспільний та етнічний досвід, з якими суб'єкти життєдіяльності за умов кризи вступали у діалогічні відношення, використовуючи мову ментальної символіки, традицій національної культури, але і мову актуальних значущих переживань - емоцій, бажань, очікувань, пильного придивляння, сумнівів і надій. Функціонально екологічна свідомість в процесі адаптації набуває ознак динамічності, емоційної дисгармонійності, а разом з тим, - компліцитарності.

5. Природоплинний адаптоекосоціогенез буденної свідомості в умовах наслідків екотехногенної катастрофи, перебуваючи під впливом психоемоційного контуру саморегуляції, проходить ряд послідовних етапів свого розвитку.

Внаслідок такої функціональної ретрансформації свідомості символіка суб'єктивних станів, а згодом ціннісних орієнтацій і досвіду пристосування, призводили до відповідного цілепокладання, а через це являлися для буденної свідомості психологічними інваріантами, тими внутрішніми посередниками, які відкривалися для прочитання власного досвіду у відповідності зі специфікою і семантикою національної ментальності потерпілих від катастрофи людей, – у даному випадку, українців. У такий спосіб здійснюється загальний закон адаптації: конституюючі (структурні) зміни свідомості викликають зміни функціональні, останні ж у свою чергу спонукають до відповідних сенсоутворювальних процесів екологічної свідомості, сприяють змістовним змінам у структурних складових свідомості.

6. Найбільш поширеними адаптивними формами екологічних диспозицій на рівні масової буденної свідомості виявилися ті, що онтологічно забезпечують ситуативну обумовленість поведінки і діяльності людей у їх взаємодії з довкіллям (екоатрибутивність екологічної свідомості).

У функціональних проявах екологічної свідомості поряд з імпліцит-експліцитністю виразливо актуалізується ще й третя її ознака – компліцитність, що відтворює особистісну залученість, причетність, уособленість переживання людей відносно того, що сприймається реально з довкілля чи плине від його уявлення.

7. Розроблений та валідизований у дослідженні підхід до вивчення екологічної свідомості методом організованих польових експедицій зарекомендував себе як найбільш ефективний у вивченні функціональних проявів свідомості, зокрема, він дає змогу безпосередньо досліджувати природні закономірності психіки в реальних, а не лабораторних умовах їх здійснення.

Розвиток і вдосконалення наукового аналізу поставленої проблеми потребує активізації теоретичних та прикладних досліджень в галузі психології катастроф, створення за участю психологів спеціалізованих підрозділів у службах по ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, психологічного забезпечення їх діяльності в екстремальних умовах.

Перспективи дослідження автор вбачає в подальшому вивченні віддалених психологічних наслідків чорнобильської катастрофи за моніторинговими і лонгітюдними зрізами буденної екологічної свідомості, впровадженні у навчальний процес та науково-методичному забезпеченні курсу “Екологічна свідомість екстремальних ситуацій” для студентів за спеціальністю „Практична психологія”, перенесенні та адаптації одержаного в таких дослідженнях знання у більш широку площину психологічної теорії і практики.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ АВТОРОМ ПРАЦЬ

Наукові звіти за державними планами наукових досліджень

Скребець В.О. (наук. кер. госп. теми Міносвіти України) Створення комплексних програм екологічної освіти та виховання за навчальним планом педвузів України: Заключний звіт. – К.: Міносвіти України, 1995. – 136 с. Співвик. Куратова Т.С., Грубінко В.В., Самойленко П.В. та ін.

Монографії

Скребець В.О., Панок В.Г., Яковенко С.І. Психологічна фено-менологія екологічної катастрофи (на матер. Чорнобильської катастрофи). Монографія. – К., 1998. – 302 с.

1. Скребець В.О. Екологічна психологія у віддалених наслідках екотехногенної катастрофи. Монографія. – К.: Вид. дім „Слово”, 2004. – 440 с.

Підручники, навчальні та науково-методичні посібники, навчальні програми

2. Скребець В.О. Екологічна психологія. Програма для студентів хіміко-біологічних факультетів педагогічних інститутів України / Створення комплексних програм екологічної освіти та виховання за навчальним планом педвузів України: Заключний звіт. – К.: Міносвіти України, 1995. – С. 90-107.
3. Скребець В.О. Екологічна свідомість: історичний розвиток, сучасний стан, психологічна діагностика: Науково-метод. посібник. – Чернігів, 1997. – 66 с.
4. Скребець В.О. Екологічна психологія: Навч. посібник. – К.: МАУП, 1998. – 144 с. (рос.)

Наукові статті

5. Скребець В.О. Нарешті популярно про саму радіацію // Наука і суспільство. – 1993. – №11-12. – С. 65-69.
6. Скребець В.О. Принцип адаптації у створенні нових психолого-педагогічних технологій екологічної освіти і виховання / Екологія, охорона природи, екологічна освіти і виховання. Зб. ст., присв. 80-річчю Чернігівського держ. пед. інституту ім. Т.Г. Шевченка. – Чернігів, 1996. – С. 122-132.
7. Скребець В.О., Куратова Т.С., Грубінко В.В. Концепція підготовки вчителя хімії та екології / Екологія, охорона природи, екологічна освіти і виховання. Зб. статей, присв. 80-річчю Чернігівського держ. пед. інст. ім. Т.Г. Шевченка. – Чернігів, 1996. – С. 143-145.
8. Скребець В.О., Шуман О.М., Жиденко А.О. Вплив шкільного факультативу “Екологія людини” на психологічне сприйняття екологічної дійсності / Екологія, охорона природи, екологічна освіти і виховання. Зб. статей, присв. 80-річчю Чернігівського держ. пед. інституту ім. Т.Г. Шевченка. – Чернігів, 1996. – С. 165-169.
9. Скребець В.А. Уроки Чернобыля в психолого-педагогической концепции экологического образования и воспитания // Людина та навколишнє середовище – проблеми безперервної екологічної освіти в ВУЗах: Зб.наук.праць. – Одеса, 1996. – С. 42-43.
10. Скребець В., Воронюк М., Грубінко В. Психолого-педагогічні основи нетрадиційних методів екологічної освіти і виховання // Наукові записки Тернопільського держ. пед. університету ім. В. Гнатюка. – Тернопіль, 2000. – № 1. – С. 77-80.
11. Скребець В.А. Актуальность проблемы экпсихологической подготовки менеджеров // Персонал. – 2000. – №1, приложение №3 (8). – С. 21-24.
12. Скребець В.О. Психолого-інформаційне спрямування технологій екопсихологічного впливу // Наука і освіта. – 2002. – №2. – С. 51-54.
13. Скребець В.О. Еволюція екологічної свідомості // Наука і освіта. – 2002.– №3-4. – С. 40-42.

14. Скребець В.О. Психолого-інформаційне спрямування технологій екопсихологічного впливу // Наука і освіта. – 2002. – №5. – С. 54-56.
15. Скребець В.О. Екологічна свідомість в умовах наслідків техногенної катастрофи: форми прояву, деформації, адаптогенез // Наука і освіта. – 2002. – №6. – С. 19-28.
16. Скребець В.О. Компліцитність екологічної свідомості: походження і психологічний механізм / Проблеми загальної та педагогічної психології: Зб.наук.праць Інституту психології Г.С.Костюка АПН України. – Том 4. – Частина 7. – К., 2002. – С. 249-255.
17. Скребець В.О. Філогенеза екологічної свідомості – від натурвалентності до амбівалентності / Актуальні проблеми психології. – Т.1.: Соціальна психологія. Психологія управління. Організаційна психологія: Зб. наук. праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України / За ред. Максименка С.Д., Карамушки Л.М. – К.: Міленіум, 2002. – Ч.8. – С. 155-161.
18. Скребець В.О. Глосарій екологічної психології – методологія визначення термінів і понять // Наука і освіта. – 2003. – №1. – С. 41-44.
19. Скребець В.О. Тест екоціннісних диспозицій // Наука і освіта. – 2003. – №2-3. – С. 53-58.
20. Скребець В.О. Екопсихологічна сутність свідомості українців / Проблеми загальної та педагогічної психології: Зб.наук.праць Інституту психології Г.С.Костюка АПН України. – Т. 4. – Ч. 1. – К., 2003. – С. 227-233.
21. Скребець В.О. Трансформація суб'єктивного “Ч-образу” у віддалених наслідках екологічної катастрофи // Проблеми загальної та педагогічної психології: Зб.наук.праць Інституту психології Г.С.Костюка АПН України. – Т. 4. – Ч. 2. – К., 2003. – С. 242-249.
22. Скребець В.О. Механізми деформації екологічної свідомості в умовах віддалених наслідків екотехногенної катастрофи // Актуальні проблеми психології: Зб. наук. праць Інституту психології Г.С. Костюка АПН України / За ред. Максименка С.Д. – К., 2003. – Т. 7. – Ч. 1. – С. 391-297.
23. Скребець В.О. Вступ України до ЄС як проблема екологічної психології у соціально-політичному контексті // Актуальні проблеми психології. Том 6: Соціальна психологія. Психологія управління. Організаційна психологія: Зб. наук. праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України / За ред. Максименка С.Д., Карамушки Л.М. – К.: Міленіум, 2003. – Ч.10. – С. 38-42.
24. Скребець В.О. Здоровий спосіб життя студентської молоді в екопсихологічному контексті // Вісник Чернігівського державного пед. університету. - Чернігів, 2005. - Серія: Психологічні науки. – Вип.31. – Т.ІІІ. – С. 82-86.
25. Скребець В.О. Сучасний стан та пріоритетні напрями розвитку екологічної психології в Україні // Актуальні проблеми психології: Зб. наук. праць Інститут психології ім. Г.С. Костюка АПН України. / За ред. Максименка С.Д. - К., 2005. - Т. 7. - Вип. 5. - Ч. 2. - С. 235-245.

26. Vassili A. Screbets, Chernigiv, The Ukraine Behavioural Psychotherapy of Cancer Hospital Patients (PO B). Fourth World Congress on Behaviour Therapy. Gold Coast (Australia, 4 – 8 July, 1992), 1992. - P. 102-103.

**Тези доповідей та доповіді на наукових конференціях, семінарах,
конгресах, симпозиумах**

27. Скребець В.А. Деформація масового свідомості населення наслідками Чорнобильської аварії, як проблема екологічного виховання / Доклад на Міжнародному робочому семінарі ЮНЕСКО “Ecological Education in the context of Chernobyl NRS Accident”. – Київ, 13-19 грудня, 1992.

28. Скребець В.О. Екологічна психологія в контексті Чорнобильської аварії – предмет, принципи, педагогічні технології / Доповідь на пленарному засіданні національного семінару вчителів загальноосвітніх шкіл “Екологічна освіта в контексті аварії на Чорнобильській АЕС”. – Київ, 17-21 травня 1993.

29. Скребець В.О. Психологічні наслідки Чорнобильської аварії – дослідження проблем деформації екологічної свідомості населення / Непрерывное экологическое образование и воспитание населения городов (концептуальные и научно-методические аспекты проблемы): Тезисы докл. Межд. науч. -метод. симпозиума. – Запорожье, 1994. – С. 49-50.

30. Скребець В.О. Екологічна психологія – зміст, проблеми та завдання / Перший Всеукр. конгрес з практичної психології: Тези доповідей і повідомлень. – Херсон, 1994. – С. 63-64.

31. Скребець В.О., Яновський Б.А., Подорога В.Я. та ін. Психологічний зміст поняття “чорнобильський синдром” / Перший Всеукраїнський конгрес з практичної психології: Тези доповідей і повідомлень. – Херсон, 1994. – С. 65-66.

32. Скребець В.О., Суховірський Б.І., Тимошко Г.М., Степанов О.П. та ін. Збереження та розвиток національного генофонду України: реальний стан, проблеми, перспективи / Перший Всеукр. конгрес з практ. психол.: Тези доповідей і повідомлень. – Херсон, 1994. – С. 67-68.

33. Скребець В.А. Основные принципы экологического образования и воспитания в постчернобыльский период / Экологическая инициатива: Материалы российско-американского международного конгресса. – Воронеж, 1995. – С. 76-79.

34. Скребець В.А. Актуальные проблемы экологической психологии населения Украины, пострадавшего от последствий Чернобыльской аварии / Экологическая инициатива: Матер. российско-американского международ. конгресса. – Воронеж, 1995. – С. 132-134.

35. Скребець В.О. Екологічну кризу і генофонд нації в полі зору практичної психології України / Вісник Тернопільського експериментального інституту педагогічної освіти: Мат.

міжнародної конференції “Психологічна служба школи: минуле, сучасне, майбутнє”. – Тернопіль, 1996. – С. 218-219.

36. Скребець В.О., Бенедицька Т.В., Вошкіна І.А., Зюзько О.І. Психологічна служба та чорнобильські проблеми / Вісник Тернопільського експериментального інституту педагогічної освіти: Мат. міжнародної конференції “Психологічна служба школи: минуле, сучасне, майбутнє”. – Тернопіль, 1996. – С. 219-221.

37. Скребець В.О., Подорога В.Я. Суб’єктивний образ здорового способу життя – як проблема / Роль фізичної культури в здоровому способі життя: Матер. III Всеукраїнської науково-практ. конф. – Львів, 1997. – С. 65-66.

38. Скребець В.О. Психічне здоров’я і проблема сім’ї на межі тисячоліть /Зб. робіт Міжнародної конференції. – Чернігів, 2000. – С. 43-45.

Скребець В.О. Особливості екологічної свідомості в умовах наслідків техногенної катастрофи. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук зі спеціальності 19.00.01 – загальна психологія, історія психології. – Інститут психології ім. Г.С. Костюка АПН України, Київ, 2006.

У роботі здійснено комплексне експериментально–теоретичне дослідження екологічної свідомості у проявах її природоплинної адаптації в умовах наслідків техногенної (Чорнобильської) катастрофи. Визначено поняття екологічної свідомості та емпірично обґрунтовано її властивості, особливості етогенезу (деформацій) у поведінкових екодиспозиціях побутового рівня. З’ясовані функціональні прояви буденної екологічної свідомості, дається авторська їх інтерпретація, розкриваються закономірності психологічного їх адаптогенезу. Здійснено валідизацію методів та організації експедиційних, “польових” екопсихологічних досліджень масової буденної свідомості в масштабах регіону.

Ключові слова: екологічна свідомість, функціональні прояви екологічної свідомості, психологічні наслідки техногенної катастрофи, адаптація, деформації екологічної свідомості, екодиспозиції.

Скребець В.А. Особенности экологического сознания в условиях последствий техногенной катастрофы. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени доктора психологических наук по специальности 19.00.01 – общая психология, история психологии. – Институт психологии им. Г.С. Костюка АПН Украины, Киев, 2006.

В работе выполнено комплексное экспериментально–теоретическое исследование экологического сознания в проявлениях его адаптогенеза в условиях последствий техногенной (Чернобыльской) катастрофы. Определено и эмпирически обосновано понятие экологического сознания, его свойства, особенности этогенеза (деформаций), поведенческие экодиспозиции. Осуществлена валидизация методов и организации экопсихологических экспедиций исследования массового обыденного сознания в масштабах региона.

Объектом исследования явилось обыденное экологическое сознание в условиях отдаленных последствий экотехногенной катастрофы.

Предметом исследования выступили психологические особенности экологического сознания людей, которые потерпели от катастрофы, как экстремального жизненного события.

Теоретическим анализом установлено, что деятельностный подход в анализе категории сознания обладает эвристичностью основных положений, признаками гносеологии психологического исследования кризисных ситуаций и катастроф. Вместе с тем, методологический принцип единства сознания и деятельности с ведущей и определяющей ролью деятельности ориентировал исследования сознания в его генетическом плане, в то время как за пределами психологических исследований оставался функциональный анализ сознания.

Эмпирическими исследованиями показано, что под влиянием последствий катастрофы сознание потерпевшего населения динамично и функционально изменяется. Основными детерминантами изменений субъективных состояний экологического сознания в отдаленных последствиях экотехногенной катастрофы являются психоэмоциональные влияния нервно-психического напряжения и тревоги. По отношению к содержанию и функционированию экологического сознания отдаленные последствия катастрофы содержат в себе не только субъективно-онтологические формы проявлений (ипохондрические настроения, озабоченность здоровьем, фобии), но и субъективно-аксиологические, ценностно-психологические составляющие (комплицитность, экоатрибутивность, диспозициональность сознания).

На основе полученных эмпирических данных и тестовых измерений проанализированы особенности функционирования экологического сознания, выделены специфические его свойства и общие типичные черты, опознаны феномены деформации экологического сознания в условиях последствий катастрофы, обозначены контуры естественного развития психической саморегуляции. Выделенные в исследовании общие закономерности внутренней активности субъектов жизнедеятельности в измененных условиях существования реализуются под влиянием амплификации сознания радиоэкологическим опытом, что ориентирует формирование специфических особенностей функционирования обыденного экологического сознания. Функционально обыденное сознание в процессе адаптации обретает свойства динамичности, эмоциональной дисгармоничности, а вместе с тем, и экологической комплицитарности.

Адаптационный экосоциогенез обыденного сознания под влиянием отдаленных последствий экотехногенной катастрофы проходит ряд последовательных этапов своего развития, которые обозначены эмпирически. Вследствие такой функциональной деятельности сознания символика субъективных состояний, ценностных ориентаций и опыта приспособления, приводили к соответствующему целеобразованию, и через это выступали для обыденного сознания психологическими инвариантами, внутренними посредниками, которые открывались для прочтения собственного опыта в соответствии со спецификой и семантикой национальной ментальности пострадавших от катастрофы людей, – в данном случае, украинцев. Таким образом реализовался общий закон адаптации: конституциональные (структурные) изменения сознания вызывали изменения функциональные, последние же в свою очередь побуждали к соответствующим смыслообразующим процессам, оказывали содействие содержательным изменениям в структурных составляющих экологического сознания. Наиболее распространенными адаптивными формами экологических диспозиций на уровне массового обыденного сознания оказались те, которые онтологически обеспечивали ситуативную детерминацию поведения и деятельности людей в их взаимодействиях с окружающей средой (экоатрибутивность экологического сознания).

Установлено, что в функциональных проявлениях экологического сознания вместе с имплицит-, эксплицитностью выразительно актуализируется еще и третье свойство экологического сознания – его комплицитность. Разработанный и валидизированный в исследовании подход к изучению экологического сознания методом организованных полевых экспедиций зарекомендовал себя как наиболее эффективный в изучении функциональных проявлений массового сознания, поскольку позволяет изучать закономерности психики в естественных, а не лабораторных условиях функционирования.

Ключевые слова: экологическое сознание, функциональные формы экологического сознания, психологические последствия техногенной катастрофы, адаптация, деформации экологического сознания, экодиспозиции.

Skrebets V.O. Specific features of ecological awareness in conditions of the consequences of a technogenetic catastrophe – Tapescript.

Dissertation for Doctor degree in psychological sciences, speciality 19.00.01 – general psychology, history of psychology. – G. S. Kostyuk Institute of Psychology at the APS(Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine), Kyiv, 2006.

The dissertation deals with ecological awareness in the manifestations of its naturally developing adaptogenesis in conditions of the consequences of a technogenetic (Chornobyl) catastrophe.

A complex experimental and theoretical research of the problem has been carried out. Defined and empirically founded are the notions of ecological awareness and its peculiarities, specific features of ethogenesis (deformations) and behavioural ecodispositions. Elucidated are the subjectmatter, the tasks and methods of the research of the ecological awareness, and the author's conception of the latter has been presented in the dissertation.

The monitoring of the methods and the arrangement of "field" ecopsychological expeditions, dealing with the research of everyday awareness of the people residing in the region, has been carried out.

The key words: ecological awareness, functional forms of ecological awareness, psychological consequences of the technogenetic catastrophe, adaptation, deformation of ecological awareness, ecodispositions.